

А. Хаван ,
Қ. Қасымбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
 e-mail: aidyngulk@gmail.com

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «РИСАЛА ФИ-С СИАСА» ТРАКТАТЫНЫҢ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНА ҒЫЛЫМИ СИПАТТАМА

Мақалада ойшыл, ғалым Әбу Насыр әл-Фарабидің (260-339 *хижри*/870-950 *милади*) ғылымға «*Рисала фи-с Сиаса*» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ атымен танылған еңбегінің қолжазбаларына ғылыми сипаттама беріледі. Трактаттың әлем кітапханалары мен қолжазба қорларында түрлі атаумен сақталған нұсқаларының табылуы, жиналуы, көшірушілері мен көшірілген мерзімдері көрсетіледі.

Трактаттың қазіргі ғылымға сай ең алғашқы басылым нұсқасы ХХ ғасырдың басында Бейрут қаласында жарыққа шыға бастаған «*Әл-Машриқ*» (АІ-МАСНРИҚ "المشرق") журналының екі нөмірінде (1901 ж. № 14, 15) жарық көрді. Қолжазбаны өңдеп, жариялаған аталған басылымның сол кездегі бас редакторы ғалым Луис Шейхо (Luis Cheikho, 1859-1927).

Мақаланы жазу барысында Шығыс кітапханасы (Бейрут), Biblioteca Apostolica Vaticana (Ватикан), Топкари Сарайы Мүзеси Күтүphanesi, Аясофья, Сүлеймание Күтүphanesi (Түркия) материалдары мен ЕАР Ұлттық кітапханасы (Egyptian National Library Dar al-Kutub al-Misriya) және Араб қолжазбалары институты дерекқорлары (The Institute of Arabic Manuscripts, Egypt) пайдаланылды.

Ғылыми мақалада соңғы жылдары Отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын анықтау, жинау, еңбектерін түпнұсқадан тікелей аударып жариялау, шығармаларындағы ғылыми терминдерді анықтау, ғалым тұжырымдарын жаңаша дәйектеу т.б.), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, хронологиялық, герменевтикалық, деректанулық, мәтінтанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: Әл-Фараби мұрасы, қолжазба, ғылыми сипаттама, мұрағат, деректану.

A. Khavan, K. Kassymbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: aidyngulk@gmail.com

Scientific description of the manuscripts of the treatise "*Risala fi-s Siyasa*" of Abu Nasr al-Farabi

The article provides a scientific description of the manuscripts of the treatise of Second Teacher Abu Nasr al-Farabi (260 AH/870 – 339 AH/950) "*Risala fi-s Siyasa*" (رسالة في السياسة) /Treatise on politics/. It also provides information about the discovery of the manuscripts of the treatise preserved under different names in libraries and archives of the world and about their collection, publication and research and dates of copying.

The first scientific edition of the treatise was published in two issues (No. 14, 15, 1901) of the journal "Al-Mashriq" (АІ-МАСНРИҚ "المشرق"), which started to be published at the beginning of the twentieth century. The manuscript was edited and published by the then editor-in-chief of the journal, the scholar Luis Scheiko (1859-1927).

During the writing the article, were used materials from the "Eastern Library" (Beirut), Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatican), Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ayasofya, Süleymaniye Kütüphanesi (Turkey), sources of rare funds and archives of the Egyptian National Library (Dar al-Kutub al-Misriya) and The Institute of Arabic Manuscripts. In a scientific article, based on the cardinal changes in the domestic Farabi studies in recent years (to form new directions in the study of al-Farabi's heritage, to determine the manuscripts of the scientist's works, to collect the found manuscripts and to translate them from the original and republish, define scientific terms, draw new conclusions and etc.) research methods were used such as historical-comparative, historical-typological, chronological, hermeneutic, source study and textological.

Key words: heritage of Al-Farabi, manuscript, scientific description, archive, source study.

А Хаван, К. Касымбаев

Казахский национальный университет, им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: aidyngulk@gmail.com

Научное описание рукописей трактата "*Рисала фи-с Сиаса*" Абу Насра аль-Фараби

В статье дается научное описание рукописей трактата Второго учителя Абу Насра аль-Фараби (260 хиджры/870 – 339 хиджры/950) «*Рисала фи-с Сиаса*» (رسالة في السياسة) /Трактат о политике/. Также дается информация о находке рукописей трактата сохранившиеся под разными названиями в библиотеках и архивах мира и о их сборе, о издании и исследовании и даты копирования.

Первое научное издание трактата было опубликовано в двух номерах (№ 14, 15 г.1901) журнала «Аль-Машрик» (Al-MASHRIQ "المشرق") который начал выходить в начале XX века. Рукопись была отредактирована и опубликована тогдашним главным редактором журнала ученым Луисом Шейхо (1859-1927).

При написании статьи были использованы материалы из «Восточной библиотеки» (Бейрут), Biblioteca Apostolica Vaticana (Ватикан), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ayasofya, Süleymaniye Kütüphanesi (Турция), источники редких фондов и архивов Египетской национальной библиотеки (Egyptian National Library Dar al-Kutub al-Misriya) и Институт Арабских рукописей (The Institute of Arabic Manuscripts). В научной статье, на основе кардинальных изменений в Отечественной фарабиеведении за последние годы (формировать новые направления в изучении наследия аль-Фараби, определение рукописей произведений ученого, сбор найденных рукописей и осуществить их перевод с оригинала и переиздавать, определить научных терминов, делать новые выводы и др.) были использованы методы исследования такие как историко-сравнительный, историко-типологический, хронологический, герменевтический, источниковедческий и текстологический.

Ключевые слова: наследие Аль-Фараби, рукопись, научное описание, архив, источниковедение.

Кіріспе

2020 жылдың 29-қаңтарында ЮНЕСКО (UNESCO), ИСЕСКО (ISESCO) сынды Халықаралық ұйымдардың қолдауымен ортағасырлық араб-мұсылман мәдениетінің өкілі, көне Отырар қаласында туып-өскен ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы дүниежүзінде аталып өтті. Осы «Фараби жылы» аясында ойшылдың әлем мұрағаттарында сақталған жазба мұраларын іздестіру, қолжазба нұсқаларын жинау, оқу, зерттеу бағытында отандық ғалымдар кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ғалымның мұрасы мен ойларын сараптап, пайымдап, танып және танытып насихаттау барысында көптеген ғылымтанымдық конференциялар мен симпозиумдар болып өтті.

Қазақстан республикасы тарихи тәуелсіздігін алғаннан кейін (1991) ҚР Тұңғыш Елбасы Н.Назарбаевтың жарлығымен Әбу Насыр әл-Фараби есімі берілген Қазақ ұлттық университеті (ҚазҰУ) әл-Фараби мұраларын түпнұсқадан қазақ, орыс тілдеріне аудару жұмысын ұйымдастыруды міндеттеп алған болатын. Осы жоба

аясында ғалымның бірқатар трактаттары тұңғыш рет тікелей араб тілінен қазақ, орыс тілдеріне аударылып жарияланды. Солардың қатарында ғалымның «*Рисала фи-с Сиаса*» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ атты еңбегі де бар (Әл-Фараби, 2020).

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Ғылым тарихында Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми өмірі мен жазба мұрасы туралы жазылған алғашқы дереккөздер ретінде ортағасырлық араб тілді библиографиялық көрсеткіш еңбектер басшылыққа алынады. Бұл, ойшылдың өзі көзі тірісінде-ақ, шығармалары ғалымдардың назарына ілініп, өз бағасын алып үлгергенін аңғартады. Дегенмен, арада қанша ғасыр өтсе де, әл-Фарабидің жазба мұрасы мен оның санына қатысты ғалымдар арасында әлі де бірізді пікір байқалмай келеді.

Ортағасырлық араб тарихшысы ән-Надимнің (* – 384 н.ж./994) «*Әл-фиһрист*» (الفهرست) /Тізімдер/ библиографиялық еңбегінде Әбу Насыр әл-Фарабиің жеті еңбегі аталады (ibn Nadim, 1348: 256). Жылнамашы әл-Құртуби (600

h.ж/1214 – 671 h.ж/1273) «*Китаб табақатул умамына*» (كتاب طبقات الأمم) /Ұлыстар кітабы/ ғалымның төрт еңбегінің ғана атын енгізген (Al-Qurtuby, 1912: 59). Әбу-л Хасан әл-Қифти (568 h.ж/1172 – 646 h.ж/1248) «*Ихбәр әл-уләма би ахбар әл-хукама*» (إخبار العلماء بأخبار الحكماء) /Ғалымдар тарихы/ атты еңбегінде әл-Фараби трактаттарының саны жетпіс төрт дейді (Al-Qifti, 1903: 277). Әл-Байһақи (384 h.ж/1099 – 458 h.ж/1170) «*Татимма суан әл-хикмә*» (تتممة صوان الحكمة) /Даналық сөздерге толықтырма/ библиографиялық көрсеткішінде ғалымның он екі еңбегінің тізімін берсе (Al-Bayhaqi, 1935: 16), ибн Аби Усайбия (600 h.ж/1203 – 668 h.ж/1270) «*Уйун әл-анбуафи табақату-л атибасында*» (عيون الأنبياء في طبقات الأطباء) /Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнар көзі/ Әбу Насыр әл-Фараби шығармаларының санын жүз он үшке жеткізген (Ibn Abi Usaibia, 1957: 223).

Неміс ғалымы Мориц Штейншнейдер (Moritz Steinschneider) (1816-1907) әл-Фарабидің жүз он жеті еңбегін анықтады (Steinschneider, 1869: 30). Ирандық ғалым Али Акбар Дэххудо (1978-1956) (Лугатнамә) ғалым шығармалары жүз тоғыз десе (Dekhudo, 1913: 65), түрік ғалымы Ахмед Атеш (Ahmed Ateş) (1917-1966) библиографиясы («Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası») жүз алпыс (Ateş; 1951: 57), тәжік ғалымы Б.Ғафуров (1908-1977) зерттеулері екі жүзге жеткізеді (Ғафуров, 1975: 65).

Академик Әбсатар Дербісәлі Түркия Республикасының кітапханаларынан Әбу Насыр әл-Фарабидің араб, түрік, ағылшын, француз тілдерінде жазылған жиырма бес еңбегін анықтады. Ғалым Ә.Дербісәлі Испания Корольдігіндегі Эскуриал кітапханасынан (2014 ж.) ойшылдың бұзау терісіне жазылып сақталған онға жуық еңбегінің қолжазбасын тауып, қазақ еліне алып келгенін ерекше атап өткен жөн.

Шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлі «Түркиядағы жазба жәдігерліктеріміз» атты мақаласында Әбу Насыр әл-Фарабидің Түркия кітапханалары мен қолжазба қорларында сақтаулы тұрған жүзден астам еңбектерінің тізімін келтіріп, ойшылдың «...өмірі мен шығармаларына арналған әлемдік деңгейдегі бірізді, біртұтас, толыққанды библиография әлі еш жерде, ешқандай елде жасалған емес» (Дербісәлі, 2008: 97) деген еді.

Дегенмен, уақыт өткен сайын Отырар ойшылының әлем мұрағат қорларында зерттеу нысанына ілінбей жабулы күйінде жатқан

еңбектерінің қолжазбалары табылып, ғалым шығармаларының қатарын толықтырып келеді. Сондай еңбектерінің бірі ғылымға әуелі «*Рисала фи-с Сиаса*» (رسالة في السياسة) /Саясат жайлы трактат/ деген атпен танылып (1901 ж.), кейін әлем мұрағат қорларынан түрлі атпен сақталған қолжазбалары табылған еңбегін қосуға болады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл жазба мұрасын алғаш рет ғылыми айналымға енгізген ғалым Луис Шейхо (Luis Cheikho (1859-1927). Толық аты-жөні – Луис Шейхо бин Юсуф, бин Абдул Масих бин Якуб. Ғалым Луис Шейхо аталған трактат туралы алғаш рет 1897 жылы Парижде өткен «Халықаралық шығыстанушылар конгресінде» (Luis Cheikho. Notice sur un ancien manuscrit arabe /Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes, Paris III section/ атап өтіп, еңбектің қолжазбасы Бейрут қаласындағы (Ливан) «ӘЛ-МАКТАБА ӘШ-ШАРҚИЙА» (المكتبة الشرقية) /Шығыс кітапханасы/ мұрағатында жинақ ретінде сақтаулы тұрғанын жеткізеді (Cheikho, 1897: 125).

Ұсынылып отырған **жұмыстың мақсаты** Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» /Саясат жайлы трактат/ еңбегінің қолжазбаларына ғылыми сипаттама жасау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қойылды: трактаттың қолжазбаларын жинау, жүйелеу, тарихи-хронологиялық ретін беру, шығармаларының қолжазба нұсқаларының жазылу мерзімін, көшірілу ерекшеліктерін, қолданылған жазу түрлерін, парақ санын, сақталған елі мен орнын, көшірушілердің аты-жөнін анықтау, қолжазбалардың ғылыми сипаттамасын беру.

Зерттеу нысаны – Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Рисала фи-с Сиаса*» /Саясат жайлы трактат/ трактаты.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада соңғы жылдары Отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын жинау, еңбектерін түпнұсқадан тікелей аударып жариялау, ғылыми терминдерді анықтау, тұжырымдарын жаңаша дәйектеу т.б.), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, хронологиялық, герменевтикалық, деректанулық, мәтінтанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Әбу Насыр әл-Фараби артына бай жазба мұра қалдырды. Ғалымның шығармалары алдымен қолжазба күйінде әлемге таралып, баспа ісі өмірге келуімен бірге жарыққа шыққан еңбектері түрлі ғылым саласындағы зерттеулерге арқау болды. «Әбу Насырдың көптеген туындылары дүние жүзі кітапханаларында сақтаулы, бізге беймағлұм күйде. Демек, оларды іздестіру, жарыққа шығару, сөйтіп халықтың игілігіне айналдыру – болашақтың зор міндеттерінің бірі», – дейді ғалым Ә.Дербісәлі (Дербісәлі, 2008: 25). Бүгінгі таңда әл-Фарабидің шығармаларының қолжазбалары Тегеранда, Исфаһанда, Ирақта, Бейрутте, Хайдарабатта, Каирде, Стамбулда, Берлинде, Лейденде, Лондонда, Мадридте, Ташкентте және әлемнің басқа да елдерінде сақтаулы екені анықталып отыр.

Ғалымның «*Рисала фи ас-Сиаса*» трактатының қолжазбалары да ғалымның өзге шығармалары сияқты дүниенің төрткүл бұрышына таралып үлгерген. Төменде еңбектің әлем қолжазба қорларында сақталған орны мен нұсқаларының хронологиялық ретін беріледі.

1. *Ayasofya 2818/1* нөмірлі нұсқа

Қолжазба Стамбулдағы (Түркия) Аясофия кітапханасында сақтаулы. Жазба мұра Әбу Насыр әл-Фарабиден дәуірлес ғұмыр кешкен парсы текті ғалым ибн Мискауаһтің (толық аты-жөні: Ахмед ибн Мухаммад ибн Якуб) (320-421 *хижри* /929-1030 *миладиді*) ғылымға *«كتاب تهذيب الأخلاق و تطهير الأعراف»* (Ахлақты түзету және түп-тамырларды тазалау) атымен танымал еңбегі мен ортағасырлық ғалым *Абу-л Хасан әл-Амаридің* (302-381 *хижри* / 913-992 *миладиді*) *«من وصايا العارفي و آدابه»* (Әл-Амари өсиеттері және мен әдептері) атты шығармасы енген жинақпен бірге сақталып жеткен.

Жинақтың хатқа түскен мерзімі – 684 *хижри* /1306 *миладиді* (7/13 ғасыр). Жазу түрі – *насх*. Көлемі – 145x85, 100x60. Парақ саны – 119. Парақтары сарғыш тартқан ескі. Әр беттегі қатар саны – 17. Көшірушінің аты-жөні көрсетілмеген. Жинақтың мұқабасында *«كتاب في علم الأخلاق لأحمد بن مسكويه»* (Ахмад бин Мискауаһтің ахлақ ілімі жайлы кітабы) делінген.

Қолжазбадағы *«كتاب تهذيب الأخلاق و تطهير الأعراف»* шығармасы ("كتاب تهذيب الأخلاق و تطهير الأعراف") былай басталады: *«اللهم انا نتجوه إليك و نسعى نحوك و نجاهد نفوسنا في طاعتك و نركب الصراط المستقيم الذي تهجته لنا إلى مرضاتك»* (Аллаһым, шын мәнінде біз Саған қарай бара

жатырмыз және Сен жаққа ұмтыламыз. Нәпсімізді Саған бойсұндыруға күш саламыз, Сенің мейіріміңе бізді жетелейтін дұрыс жолмен жүреміз) (*Ayasofya*, 1 п/А).

Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбегі жинақтың 104-113 парақтарының арасында жазылған. Трактат *бәсмала* (*бисмиллаһи ар-рахман ар-рахим*) айтылғаннан кейін *«قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي عنه في الموعظة»* (Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби (разы болсын) *әл-Мауъизада* былай деді) сөйлемімен басталып, одан әрі мәтін: *«كل واحد من الناس متى رجّع إلى نفسه وتأمّل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه في رتبة يشركه فيها طائفة منهم ووجد فوق رتبته طائفة منهم أعلى منزلة منه بجهة أو جهات ووجد دونها طائفة هم أوضع منه بجهة أو جهات»* (әрбір адам баласы өз-өзіне үңіліп, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады...) деп жалғасады (*Ayasofya*, 104 п/Б).

Шығарманың соңында қорытынды ретінде *«و نحن الآن ذاكرون من أقاويل القدماء وأهل الفضل شطرا يصير خاتمة لقولنا هذا فإن للحكايات والنوادر والأمثال في مثل هذا الفن غناء عظيما»* (Енді осы айтқандарымызға қорытынды ретінде бұрынғылардың және ізгілік иелерінің айтқандарынан келтіреміз. Шынында, осы сынды өнердегі (жанрдағы) хикаяттар, қызықты әңгімелер мен тәмсілдерде зор байлық бар) деп әдептілік туралы нақыл сөздер беріліп, одан кейін:

«و قال لما سئل بماذا ينتقم الإنسان من أعدائه و بأي شيء يعيظهم قال بأن تزاد فضلا. تمت وصايا الشيخ أبي نصر» (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы. Шейх Әбу Насырдың өсиеттері аяқталды) (*Ayasofya*, 113 п/А) деп туындының атауы «*وصايا*» (Өсиеттер) екені анық жазылған. Трактаты мәтіні толық сақталған.

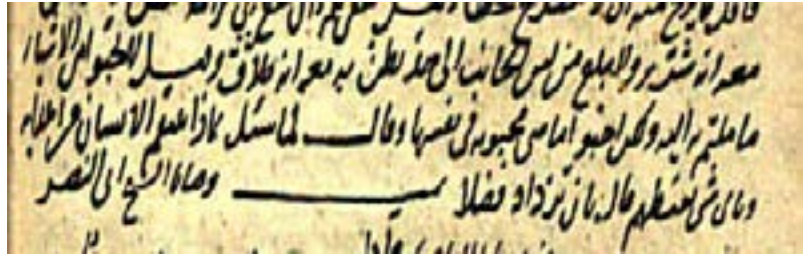
Әл-Фарабидің шығармасы аяқталған жерден (113 п/А) *«من وصايا العارفي و آدابه»* (Әл-Амари өсиеттері және мен әдептері) еңбегі жалғасады.

Әбу-л Хасан ибн Юсуф әл-Амари (302-381 *хижри* /913-992 *миладиді*) – ортағасырлық парсы текті философ, Нишапурда туған. Ислам діні, философиясы, ақида, психология, педагогика салалары бойынша еңбектер жазған.

Қолжазбаны көшірушінің кім екені көрсетілмеген. Жинақтың мұқабасына 3 мөр, соңына 1 мөр ұрылған.

1-сурет – Ayasofya

2-сурет – Ayasofya 2818/1 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби 2818/1 нөмірлі нұсқаның мұқабасы трактатының соңғы парағы (113 п/А)

تمت وصايا الشيخ أبي نصر كتاب في علم الأخلاق لأحمد بن مسكويه
(Ахмад бин Мискауйһтің ахлақ ілімі жайлы кітабы) (Шейх Әбу Насырдың өсиеттері аяқталды)

3-сурет – Ayasofya 2818/1 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (104 п/Б)

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين
قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضى عنه في الموعدة
(Бисмиллаһи ар-рахман ар-рахим уа настийһин)
(Екінші ұстаз Әбу Насыр әл Фараби (разы болсын) әл-Мауъизада былай деді)

2. Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi 286 нөмірлі нұсқа

Стамбулдағы Сүлеймение кітапханасының Ашир Әфәнді бөлімінде "Клам Аби نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس" (Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі) деген атпен сақтаулы.

Шығарма жоғарыда айтылған ғалым *ибн Мискауаһһтің* тағы да бір "خرد" (жаудан) (Мәңгілік даналық) атты еңбегінің мазмұны арқылы сақталып жеткен. Ортағасырлық ойшылдың бұл туындысы парсы, үнді, грек, араб, мұсылман ойшылдарының этикалық афоризмдері, өсиет сөздері мен хикметтерінен тұратын жинақ ретінде сақталған.

Қолжазба 143 парақтан тұрады. Көшірілген мерзімі көрсетілмеген. Сырты қызыл күрең түсті тері тыспен қапталған. Мұқабасында "كتاب جاودان خرد في الأدبيات للحكيم المحقق و المدقق الكامل أحمد بن محمد مسكويه" (Кәміл хәкім Ахмад бин Мухаммад Мискуаһтің әдеби *Жауидан хард* кітабы) деп жазылған. Жазу түрі – *насх*. Парақтары ескі, сары түсті. Тақырыптар мен тақырыпшалар қызыл сиямен көшірілген. Көлемі – 801,5×601,1 мм. Әр бетте 17 қатар жазу бар. Қолжазбаның соңында "تم الكتاب المسمى جاودان خرد بعون الله و حسن" (Жауидан хард аталатын кітап Алланың көмегімен тәмам) делініп, көшірушінің аты-жөні *Юсуф бин Ахмад бин Юсуф ал-Хауит* екені жазылған.

Әл-Фарабидің аталған шығармасы жинақтың "حكم الإسلاميين" (Мұсылман хикметтері) бөліміне енген. Бұл қолжазбадағы соңғы бөлім.

Аталған бөлім *ибн Мискуаһтің*: "و هذه حكم للمحدثين من الفلاسفة و العلماء و الملججين في طلب العلم من الإسلاميين: برزوا في الحكمة و جمعوا حكمة المتقدمين إلى حكمة المتأخرين و وصوا بوصايا فاضلة على كثير مما تقدم. فأفردت لها هذا الباب لأختم به الكتاب، إن شاء الله تعالى". (Бұл философтар мен ғұламалардың, өткір ой иелерінің ислам ілімін іздегендерге арнаған хикметтері. Олар [мұсылмандар] хикмет айтумен әйгіленді, бұрынғы өткендерден жеткен хикметтерді соңғыларға жеткізді, алдыңғыларға ізгі өсиеттер айтты. Солардан іріктеп алғандарыммен Алла қаласа, кітапты тәмамдау үшін осы бөлімге енгіздім», – деген кіріспесімен басталған (Süleymaniye, 102 п/А).

"يا طالب الحكمة! طهر لها قلبك، وفرغ لها لبك و إجمع إلى النظر فيها همتك. فإن الحكمة أعظم المواهب التي وهبها الله لعباده و أفضل الكرامة التي أكرم الله بها أوليائه" (Ей, хикмет іздеуші! Ол үшін жүрегіңді тазала! Ақылыңды соған арна! Күшінді [құлшынысыңды] соған жұмса! Шын мәнінде, хикмет Алла Тағала өзіне құлшылық ету үшін сыйға берген ұлы нығметі әрі уәлилеріне берген кереметтердің абзалы...) (Süleymaniye, 102 п/Б) сарындас шағын келген үш бөлімнен тұратын өсиет айтылған.

"آداب ابن المقفع و وصاياه" (Ибн Мукаффаъ әдептері мен өсиеттері) жалғасқан.

Абу Мухаммад Абдулла ибн Мукаффаъ (106-142 *һижри*/724-759 *милади*) тегі парсы, ойшыл ғалым. Иранда дүниеге келген, Бағдад қаласында өмірден өткен.

"يا طالب الأدب اعرف العنبري من الناس يطلبون الفروع من اصاعة الوصول فلا يكون دركهم دركا. و من أحرز الوصول اكتفى بها. فان (Ей, әдеп ілімін үйренуші! Алдымен негіздерді (усул) меңгер, сосын салаларын үйрен. Адамдардың көбі усулды білмей жатып, салаларын үйренгісі келеді. Сол себепті де, түпсіз тұңғыыққа батады. Кімде-кім негіздерді меңгере алса, оған сол жеткілікті. Негізді білгеннен кейін салаларын үйренсе, ол тіпті абзал...) (Süleymaniye, 106 п/А) деп басталады.

Еңбектің соңында: "و لكن أخذ القليل خير من ترك الجميع، تم عبد الله الكلام بن المقفع" (дегенмен, азға да болса ие болу бәрін тәрк еткеннен жақсы. Абдулла ибн Мукаффаъ сөзі тәмам) (Süleymaniye, 117 п/Б) делінген.

Осы жинақтағы Әбу Насыр әл-Фарабидің шығармасы қолжазбаның 117-128 парақтарының арасында көшірілген. *Басмала* айтылмаған. Шығарма бірден: "وهذا كلام أبي نصر الفارابي في وصايا" (Бұл Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі) деп басталған.

Әрі қарай мәтін былайша жалғасады: "قال كل واحد من الناس متى ما رجع إلى نفسه وتأمل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه في رتبة يشركه فيها طائفة منهم ووجد فوق رتبته طائفة منهم أعلى منزلة منه بجهة أو بجهات ووجد دونها طائفة هم أوضع منه بجهة أو جهات" (айтты әрбір адам баласы өз-өзіне үңіліп, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады...) (Süleymaniye, 117 п/Б).

"و قال لما سئل بماذا ينتقم الإنسان من أعدائه و بأي شيء يغبطهم قال بأن تزاد فضلا" (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы) (Süleymaniye, 128 п/А.) сөйлемімен трактат аяқталған. *Ayasofya* (2818) нұсқасындағы трактаттың соңында келетін:

"تمت وصايا الشيخ أبي نصر" (Шейх Әбу Насырдың өсиеттері аяқталды) сөйлемі бұл нұсқада кездеспейді.

4-сурет – Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi 286 нөмірлі нұсқаның сыртқы мұқабасы
كتاب جاويدان خرد في الأدبيات للحكيم المحقق و المدقق الكامل أحمد بن محمد مسكويه
(Кәміл хәкім Ахмад бин Мухаммад Мискуайһтің әдеби Жауидан хард кітабы)

5-сурет – Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi 286 нөмірлі нұсқадағы
әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (117 п/Б)
وهذا كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس
(Бұл Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын
табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі)

3. *Leiden University Library Leiden 381 (640)*
нөмірлі нұсқа

Келесі нұсқа Лейден университеті кітапхана-
насында 381 нөмірімен тіркелген. Көшірілген
мерзімі *hijри* 729 жыл. Көшіруші әл-Хасан ибн

Әли ат-Тайиб ас-Санжари екені айтылған. Парақ
саны – 238. Әр беттегі қатар саны – 15. Қолжазба
анық етіп көшірілген. Жазу түрі – *nasx*.

Кітаптың мұқабасында «*كتاب جاويدان خرد و ما*
"كتاب جاويدان خرد (Жаудан хард кітабы және
ضم إليه أحمد مسكويه"

Ахмад Мискауаһтің оған қосқандары) деп жазылған. Бұл ибн Мискауаһтің (جاويدان) "جاويدان (Мәңгілік даналық) еңбегінің тағы бір қолжазба нұсқасы.

Әл-Фарабидің шығармасы қолжазбаның 193-208 парақтарының арасында жазылған. Трактат жинақтың 193/Б парағынан **"كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس"** (Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен

қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер сөзі) деп басталған.

Трактат 208/А парақта: **"و قال لما سئِلَ بِمَاذَا يَنْتَقِمُ الإنسان من أعدائه و بأي شيءٍ يغيظهم قال بأن تزاد فضلا"** (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы) сөйлемінен тәмамдалған (Leiden, 208/А).

6-сурет – Leiden University Library 381 (640) нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (193 п/Б) **"كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس"** (Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі)

4. Biblioteca Apostolica Vaticana 408 нөмірлі нұсқа

Ватикан кітапханасында 408 нөмірімен тіркелген. Хатқа түскен мерзімі 741, *һижри*. Парақ саны – 226. Әр беттегі қатар саны – 14. *Насх* хатымен көшірілген. Әріптері анық. Жазу өлшемі 15 см, көлемі 8,9 см. Соңында: «*һижри* 741-жылдың мухаррам айының 11 күні Алла Тағаланың көмегімен «*Жаудан хард*» кітабы аяқталды. Көшірген Насрулла бин Махмуд ад-Дамғани» (Biblioteca Apostolica Vaticana, 226 п/А) делінген. Бұл да «*Жаудан хардтың*» (جاويدان) бір нұсқасы.

Әл-Фарабидің еңбегі қолжазбаның 191-205 парақтарының аралығында көшірілген. Атауы: **"كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس"** (Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі) деп көрсетілген.

Трактат 205/Б парақта: **"و قال لما سئِلَ بِمَاذَا يَنْتَقِمُ الإنسان من أعدائه و بأي شيءٍ يغيظهم قال بأن يزاد فضلا"** (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы) сөйлемінен тәмамдалған (Biblioteca Apostolica Vaticana, 205 п/Б).

7-сурет – Biblioteca Apostolica Vaticana 408 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (191 п/Б)
كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس
(Әбу Насыр әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолданғандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер (жайлы) сөзі)

5. *Ayasofya 1747* нөмірлі нұсқа

Стамбулдағы Айясофия кітапханасында (инвентарлық нөмірі 1747) **"فصل من كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس"** (Әбу Насыр әл-Фарабидің барлық адам таптарының ішінен қолданғандарды табысқа жеткізетін өсиет жайлы сөздерінен бөлім) атауымен сақталған нұсқа. Қолжазба жоғарыда айтып кеткен ортағасырлық ғалым ибн Мискауаһтің ғылымға "جاويدان (جاودان خرد" (Мәңгілік даналық) атымен танылған еңбегі арқылы бізге дейін жеткен. Парақ саны – 271.

Әл-Фарабидің трактаты қолжазбаның 204-219 парақтарының арасында жазылған. Сырты күрең түсті картон тыспен қапталған. Мұқабасында "كتاب جاودان خرد من قبل التصوف" (Сопылыққа дейінші *Жаудан хард* кітабы) делінген. Алғашқы бетіне екі, соңғы бетіне бір мөр ұрылған. Кітаптың бөлімдері мен шығарма атаулары, тақырыпшалар қою қызыл сиямен ірі етіп көшірілген. Көлемі – 509,1×392,6 мм. Әр бетте 13 қатар жазу бар. Қорытынды сөз берілген. Көшірілген мерзімі мен көшірушінің аты жазылмаған. Еңбек мәтіні толық сақталған.

Басмала (бисмиллаһи-р рахмани-р рахим) жазылмаған. Еңбектің аты айтылғаннан кейін шығарма бірден басталған: **"قال كل واحد من الناس متى"**

ما رَجَعَ إِلَى نَفْسِهِ وَتَأَمَّلَ أَحْوَالَهَا وَأَحْوَالَ غَيْرِهِ مِنْ أَقْنَاءِ النَّاسِ وَجَدَ نَفْسَهُ فِي رُتْبَةٍ يَشْرِكُهُ فِيهَا طَائِفَةٌ مِنْهُمْ وَوَجَدَ فَوْقَ رُتْبَتِهِ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ أَعْلَى مِنْزَلَةً مِنْهُ بِجَهَّةٍ أَوْ بَجِهَاتٍ وَوَجَدَ دُونَهَا طَائِفَةٌ هُمْ أَوْضَعُ مِنْهُ (айтты: әрбір адам баласы өз-өзіне оралып, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады) (*Ayasofya*, 204 п/А).

Қорытынды сөзі қолжазбаның 218-парағынан былай берілген: **"وَنَحْنُ الْآنَ ذَاكِرُونَ مِنْ أَقْوَالِ الْقَدَمَاءِ وَأَهْلِ الْفَضْلِ شَطْرِبَصِيرٍ خَاتِمَةَ لِقَوْلِنَا هَذَا فَإِنَّ لِلْحِكَايَاتِ وَالنُّوَادِرِ (Енді осы айтқандарымызға қорытынды ретінде бұрынғылардың және ізгілік иелерінің айтқандарынан келтіреміз. Шынында, осы өнердегі (жанрдағы) хикаяттар, қызықты әңгімелер мен тәмсілдерде зор байлық бар)** (*Ayasofya*, 218 п/Б).

Трактаттың соңы мына сөйлеммен тәмамдалған: **"وَقَالَ لَمَّا سَنِلَ بِمَاذَا يَنْتَقِمُ الْإِنْسَانُ مِنْ أَعْدَائِهِ وَبِأَيِّ شَيْءٍ وَأَهْلُ الْفَضْلِ شَطْرِبَصِيرٍ خَاتِمَةَ لِقَوْلِنَا هَذَا فَإِنَّ لِلْحِكَايَاتِ وَالنُّوَادِرِ (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы)** (*Ayasofya*, 219 п/Б). Трактат мәтіні толық сақталған.

8-сурет – Ayasofya 1747 нөмірлі нұсқаның сыртқы мұқабасы
(Сопылыққа дейінші Жауидан хард кітабы)

9-сурет – Ayasofya 1747 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (204 п/А)
فصل من كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس
(Әбу Насыр әл-Фарабидің барлық адам таптарының ішінен қолданғандарды табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзінен бөлім)

6. Ayasofya 4855 нөмірлі нұсқа

"Кلام أبي نصر الفارابي قدس سره في وصايا يعم نفعها"
"Клам Аби Насыр әл-Фарабидің (жатқан жері жайлы болсын) барлық адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі) деп басталатын нұсқа. Қолжазба 294 беттен тұратын жинақ ретінде сақталған. Сырты қоңыр түсті тері қаппен қапталған. Жинаққа бірнеше автордың шығармасы енген. Ол шығармаларды әр жылдары әртүрлі адам көшіргендіктен жазу түрі де, көшірілген мерзімдері де әртүрлі. Қолжазбада хатқа түскен мерзімі деп бірнеше жыл көрсетілген: 179-парағында – *хижри* 713 жылы, 200-парағында – *хижри* 721, 290-парағында *хижри* 733 жылдың 23-*шаууәл* айы делінген.

"مجموعة الكتب في الحكمايات
"Сырты мұқабасында (Даналықтар және өзге де нәрселер жайлы кітаптар жинағы) екені жазылған (Ayasofya

4855). Жазу түрі – *насх*. Қара сиямен өте ұқыпсыз көшірілген. Қолжазбаға енген шығармалардың кейбір параграфтары, тақырыпшалары қызыл сиямен жазылған. Жақша ішінде көптеген түзетулер берілген. Әр бетінде 16-19 қатар жазу бар.

Жинаққа Әбу Насыр әл-Фарабидің үш трактатының қолжазбасы енген.

Алғашқысы біз зерттеп отырған трактат. Ол "Клам Аби Насыр әл-Фараби *قدس سره* في وصايا" (Әбу Насыр әл-Фарабидің (жатқан жері жайлы болсын) өсиеттер жайлы сөзі) деп басталады. Мәгін жинақтың 61-62 парақтарында жазылған. Әр бетте 18 қатар жазу бар. Сөйлемдегі әріптер ноқатсыз көшірілген. Трактат мәтіні толық сақталмаған.

"Клам Аби Насыр әл-Фараби *قدس سره* في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من جميع طبقات الناس" كل وَاوَد من النَّاسِ مَتَى مَا رَجَعَ إِلَى نَفْسِهِ وَتَأَمَّلَ أَحْوَالَهَا وَأَحْوَالَ غَيْرِهِ مِنْ أَفْنَاءِ النَّاسِ وَوَجَدَ نَفْسَهُ فِي رُتْبَةٍ يَشْرِكُ فِيهَا طَائِفَةٌ مِنْهُمْ وَوَجَدَ فَوْقَ رَتْبَتِهِ طَائِفَةٌ

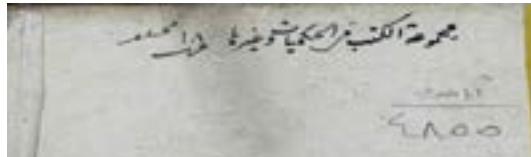
مِنْهُمْ أَعْلَىٰ مَنْزِلَةً مِنْهُ بِجَهَّةٍ أَوْ بِيَهَاتٍ وَوَجَدَ دُونَهَا طَائِفَةً هُمْ أَوْضَعُ مِنْهُمْ أَعْلَىٰ مَنْزِلَةً مِنْهُ بِجَهَّةٍ أَوْ بِيَهَاتٍ" (Әбу Насыр әл-Фарабидің барлық адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиеттер сөзі, ол айтты: әрбір адам баласы өз-өзіне оралып, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады) (Ayasofya, 61 п/А).

Трактаттың басындағы "كلام أبي نصر الفارابي" (Әл-Фарабидің сөзінен) кейін келіп тұрған "قدس" (және сол аралық ішінде ізгілікке ие болуы керек болған бар уақытын алдамшы нәрседен нәпсісін кері қайтарумен әуре болып жүргенде өткізіп алады. Сөйтіп ізгілікті қолдан шығарып алады) (Ayasofya, 62 п/Б).

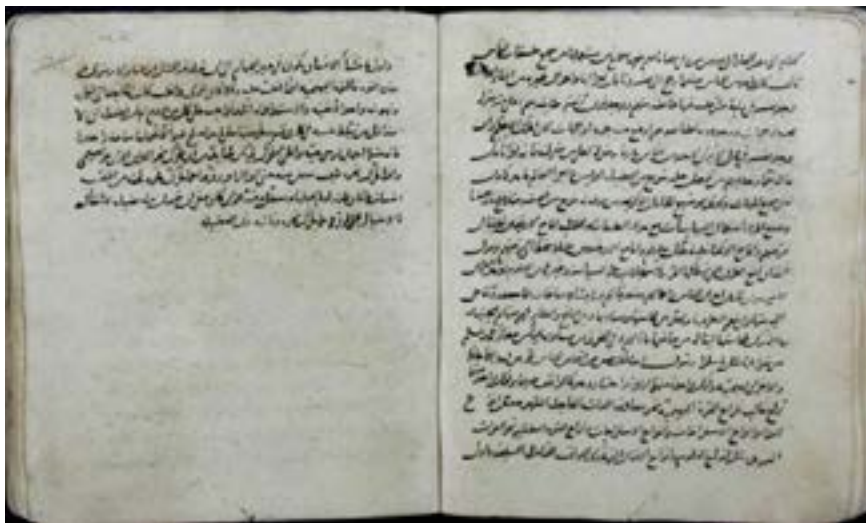
"سرہ" (және сол аралық ішінде ізгілікке ие болуы керек болған бар уақытын алдамшы нәрседен нәпсісін кері қайтарумен әуре болып жүргенде өткізіп алады. Сөйтіп ізгілікті қолдан шығарып алады) (Ayasofya, 62 п/Б).

"كلام أبي نصر الفارابي في وصايا" (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиеттер жайлы сөзі) атымен сақталған небәрі екі беттен тұратын нұсқасы.

Бұл трактаттың "كلام أبي نصر الفارابي في وصايا" (Әбу Насыр әл-Фарабидің өсиеттер жайлы сөзі) атымен сақталған небәрі екі беттен тұратын нұсқасы.

10-сурет – Ayasofya 4855 нөмірлі нұсқаның сыртқы мұқабасы (Даналықтар және өзге де нәрселер жайлы кітаптар жинағы) *مجموعه الكتب في الحكمايات و غيرها*

11-сурет – Ayasofya 4855 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактаты (62 п/А/Б) "كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من يستعملها من طبقات الناس" (Әбу Насыр әл-Фарабидің (жатқан жері жайлы болсын) барлық адам таптарының ішінен қолданғандардың бәрін табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі)

7. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III 3195/5 нұсқасы*

Стамбулдағы (Түркия) Топкапы сарайы Ахмед III кітапханасында "الموعظة" (Уағыз) деген атпен (инвентарлық нөмірі 3195/5) сақтаулы. Көшірілген мерзімі *hijri 879/1501 милади*

(9/16 ғасыр) деп көрсетілген. Қолжазбаны көшірушінің аты-жөні *Шамс ад-Дин ал-Құдси*. Бұл да жинақ ретінде сақталған.

Әл-Фарабидің шығармасы жинақтың 168-189 парақтарының арасында жазылған. *Насх* жазуымен көшірілген. Көлемі – 13×18 см. Әр

бетінде 14-15 қатар жазу бар. Қорытынды сөзі бар. Трактат мәтіні толық сақталған.

Шығарма *басмаламен* (*бисмиллаһи-р рахмани-р рахим*) басталған. *Басмаладан* кейін: "قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعظة كل واحد من الناس متى ما رجع إلى نفسه وتأمل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه في رتبة يشركه فيها طائفة منهم ووجد فوق رتبته طائفة أعلى منزلة منه بجهة أو بجهات ووجد دونها طائفة هم أوضع منه بجهة أو جهات (Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби (Алла оған разы болсын!) әл-Мауъизада былай деді: әрбір адам баласы өз-өзіне үңіліп, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады) (Торқары Sarayı, 168 п/А.) делінген.

Қорытындысы қолжазбаның 181-парағынан басталған: "وَنَحْنُ الْآنَ ذَاكِرُونَ مِنْ أَقْوِيلِ الْقَدَمَاءِ وَأَهْلِ الْفَضْلِ شَطْرًا يَصِيرُ خَاتِمَةً لِقَوْلِنَا هَذَا فَإِنَّ لِلْحِكَايَاتِ وَالنُّوَادِرِ وَالْأَمْثَالِ فِي هَذَا الْفَنِّ غِنَاءً عَظِيمًا" (Енді осы айтқандарымызға қорытынды ретінде бұрынғылардың және ізгілік иелерінің айтқандарынан келтіреміз. Шынында, осы өнердегі (жанрдағы) хикаяттар, қызықты әңгімелер мен тәмсілдерде зор байлық бар) (Торқары, 181 п/А.). Мұндағы "في هَذَا الْفَنِّ" деген тіркесте алдыңғы екі нұсқада (Sülemaniye 286,

Ayasofya 2818) кездесетін "مثل" (осы сынды, осындай) сөзі берілмеген.

Соңында "وَقَالَ لَمَّا سُوِّلَ بِمَاذَا يَنْتَقِمُ الْإِنْسَانُ مِنْ أَعْدَائِهِ وَبأي شيء يغضبهم قال بأن تزداد فضلا" (адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын тудыра алады деп сұраған кезде былай деді: ізгілікті арттыру арқылы) сөзімен әл-Фарабидің трактаты тәмамдалған (Торқары Sarayı, 189 п/А.). Одан әрі "تمت وصايا الشيخ أبي نصر و الحمد لله" (шейх Әбу Насырдың Өсиеттері тәмам болды, Аллаға мадақ) (Торқары, 189 п/А.) делініп шығарма аяқталған. Осы сөйлемдегі "و الحمد لله" (Аллаға мадақ) сөзі бұған дейінгі нұсқаларда кездеспейді.

Жинақтағы келесі қолжазба Әбу-л Хасан әл-Амаридікі (302 – 381 *хижри*/ 913 – 992 *милад*). "من وصايا العامري و آدابها" (әл-Амари өсиеттері және мен әдептері) деп аталады. Қолжазбадағы орны 189–198-ші парақтар арасы.

Жинақтың соңында: "تم الكتاب بعون الله تعالى و حسن توفيقه...كتبه أضعف عباد الله و أحوажهم الى عفوه و غفرانه شمس الدين القدسي حامدا لله تعالى...و كان الفراغ منه في خامس عشر من رمضان المعظم من سنة تسع و سبعين و ثمانمائة هجرية" (кітап Алла Тағаланың көмегімен және тауфиқ етуімен тамам болды...[кітапты] жазған Аллаға деген құлшылығы әлсіз, Оның кешірімі мен аяушылығына мұқтаж Шамс ад-Дин ал-Құдси. *хижри* 879-жылы ұлық Рамазанның 15-ші жұлдызында аяқтады) (198 п/А) деген мәлімет бар. Қолжазбаның соңғы парағына бір мөр ұрылған.

12-сурет – Торқары Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III 3195/5 нұсасындағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (168 п/А/Б)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعظة
(*Бисмиллаһи-р рахмани-р рахим*) (Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби
(Алла оған разы болсын!) әл-Мауъизада былай деді

13-сурет – Торкари Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III 3195/5 нұқасындағы әл-Фараби трактатының соңғы парағы (189 п/А)
تمت وصايا الشيخ أبي نصر و الحمد لله
(шейх Әбу Насырдың Өсиеттері тәмам болды, Аллаға мадақ)

8. *The Institute of Arabic Manuscripts* 382 нөмірлі нұсқасы

Египет Араб республикасы Каир қаласындағы «Араб қолжазбалары институты» (The Institute of Arabic Manuscripts) қолжазба қорының философия өнері бөлімінде 382 нөмірімен сақтаулы. Бұл микрофильмдік нұсқа. Парақтары өшкін тартқан ескі. Әбу-л Хасан ибн Юсуф әл-Амаридің "من وصايا أبي الحسن العامري و آدابه" (Әбу әл-Хасан әл-Амари өсиеттері және мен әдептері) еңбегімен бірге сақталған.

Микрофильм лентасының алғашқы парағында «Кітапхана: Ахмед III, қолжазбаның нөмірі: 3195/3, кітаптың аты: Әл-Мауъиза, авторы: Әбу Насыр әл-Фарабидікі, көшірілген ай-күні: 879, насх жазуымен Шам ад-Дин ал-Құдси хатқа түсірді, парақ саны: 33, көлемі 14x18 см» (المكتبة: أحمد الثالث. رقم المخطوطة: 3195/3 اسم الكتاب: الموعدة، اسم المؤلف: لأبي نصر الفارابي، تاريخ النسخ: 879 بقلم نسخ جميل بخط شمس الدين القدسي، عدد الورق: 33، 18/14 سم) (қолжазба, 167 п/А). Бұл нұсқа аталған «Торкари Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III – 3195/3» нұсқасының микрофильмдік көшірмесі екені анық. Екеуінің айырмасы: бірі – қолжазба түрінде, екіншісі – микрофильмде сақталғандығында. Қолжазбаның электронды нұсқасының Каирдегі «Араб қолжазбалары

институтына» қай жылы, қалай келіп түскені туралы мәлімет кездеспейді.

9. *Ayasofya* 1957 нөмірлі нұсқа

Айясофия кітапханасында (Түркия) "رسالة في الأخلاق للفارابي" (Әл-Фарабидің ахлақ жайлы трактаты) деген атпен сақталған нұсқа. Бұл да жинақ ретінде сақталған. Жинақтың мұқабасында "كتاب الطهارة في تهذيب الأخلاق لإبن مسكويه و رسالة في الأخلاق للفارابي" (Ибн Мисақауаһтің ахлақты түзетудегі таһарат (тазалық) кітабы және әл-Фарабидің ахлақ трактаты) деп жазылған. Ибн Мисақауаһтің бұл еңбегі ғылымға "كتاب تهذيب الأخلاق و التطهير الأعراق" (Ахлақты түзету және түптамырларды тазалау) атымен танымал.

Қолжазбаның хатқа түскен мерзімі "العشر الأوائل من شهر ربيع الاول المبارك من تسع سبعين و ثمانمائة" (879 жылдың қасиетті *рабиъ ал-аууал* айының алғашқы ондығында) екені жазылған. Яғни *һижри* 879/*миладу* (9/16 ғасыр). Қолжазба қою сиямен анық етіп көшірілген. Жазу түрі – *насх*. Парақ саны – 150. Әр беттегі қатар саны – 17 ні құрайды.

Әл-Фарабидің еңбегінің атауы қолжазбаның 127-парағында (A) "رسالة في الأخلاق للشيخ الفارابي و فيه أيضا وصايا للشيخ العامري" (Шейх әл-Фарабидің ахлақ трактаты және онда шейх әл-Амаридің өсиеттері де бар) деп жазылған. Яғни әл-Фарабидің еңбегі аяқталған жерден әл-Амари еңбегі жалғасатынын білдіреді.

Жинақтың келесі парағынан бастап (128 п/Б), *бәсмала* айтылғаннан кейін "قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعظة" (Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби (Алла оған разы болсын) әл-Мауъизада былай деді) деп шығарма басталады. Трактат жинақтың 128-138 парақтарының арасында жазылған. Көшірушінің аты көрсетілмеген. Жинақтың мұқабасына 3 мөр, соңына 1 мөр ұрылған.

Қолжазбаның 138-парағында қорытындысы берілген: "وَنحن الآن ذاكرون من أقاويل القدماء وأهل الفضل شطرا يصير خاتمة لقولنا هذا فإن للحكايات والنوادر والأمثال في مثل هذا الفن غناء عظيما" (Енді осы айтқандарымызға қорытынды ретінде бұрынғылардың және ізгілік иелерінің айтқандарынан келтіреміз. Шынында, осы өнердегі (жанрдағы) хикаяттар, қызықты әңгімелер мен тәмсілдерде зор байлық бар) (Ayasofya, 138 п/А.).

14-сурет – The Institute of Arabic Manuscripts 382 нөмірлі нұқасындағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (168 п/А/Б)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعظة
(Бисмиллаһи-р рахмани-р рахим)

(Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби (Алла оған разы болсын) әл-Мауъизада былай деді)

15-сурет – The Institute of Arabic Manuscripts 382 нөмірлі нұқасындағы әл-Фараби трактатының соңғы парағы (189 п/А)

تمت وصايا الشيخ أبي نصر و الحمد لله
(шейх Әбу Насырдың Өсиеттері тәмәм болды, Аллаға мадақ)

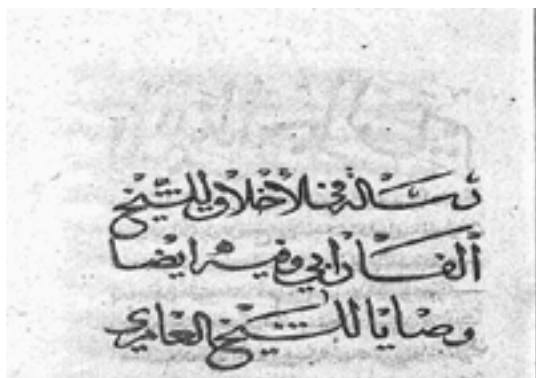
"و قال لما سئل بماذا ينتقم الإنسان من أعدائه و
بأي شيء يغضبهم قال بأن تزداد فضلا تمت وصايا الشيخ أبي نصر"
(адам баласы дұшпандарынан қалай кек қайтара
алады не істеу арқылы олардың ашу-ызасын
тудыра алады деп сұраған кезде былай деді:
ізгілікті арттыру арқылы. Шейх Әбу Насырдың

өсиеттері аяқталды) сөзімен әл-Фарабидің
трактаты тәмамдалған (Ayasofya, 138 п/Б).

Әл-Фарабидің шығармасы аяқталған жерден
(138-парақ) "من وصايا العامري و آدابه" (Әл-Амари
өсиеттері мен әдептері) еңбегі жалғасады.
Трактат 150-парақта аяқталған.

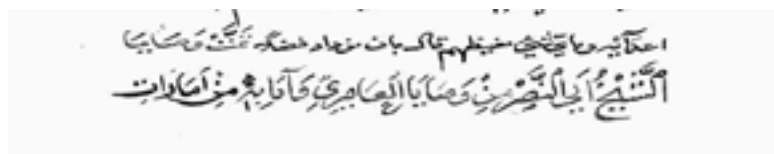
16-сурет – Ayasofya 1957 нөмірлі нұсқаның сыртқы мұқабасы
كتاب الطهارة في تهذيب الأخلاق لابن مسكويه و رسالة في الأخلاق للفارابي
(Ибн Мисақауинің ахлақты түзетудегі таһарат
(тазалық) кітабы және әл-Фарабидің ахлақ трактаты)

17-сурет – Ayasofya 1957 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби еңбегінің атауы:
رسالة في الأخلاق للشيخ الفارابي و فيه أيضا وصايا للشيخ العامري
(Шейх әл-Фарабидің ахлақ трактаты және мұнда шейх әл-Амаридің өсиеттері де бар)

18-сурет – Ayasofya 1957 нөмірлі нұсқадағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (128 п/А/Б)
 بسم الله الرحمن الرحيم قال المعلم الثاني أبو نصر الفارابي رضي الله عنه في الموعدة
 (Бисмиллаһи-р рахмани-р рахим) (Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби
 (Алла оған разы болсын) әл-Мауъизада былай деді

19-сурет – Ayasofya 1957 нөмірлі нұсқасындағы әл-Фараби трактатының соңғы парағы (138 п/Б)
 اعتادوا يتخبرون من غيرهم عما يكذبون من غيرهم من غيرهم
 الشيخ أبي نصر (шейх Әбу Насырдың Өсиеттері тәмәм болды)

10. Торқары Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III 3185/4 нұсқасы

"المقالة في السياسة" (Саясат жайлы шығарма) деген атпен тіркелген 3185/4 нөмірлі нұсқа. Әл-Фарабидің жазба мұрасы бірнеше автордың еңбегінен тұратын жинақтың 241-263 парақтарының арасында жазылған. Жинақтың парақтары қалың, сыртқы мұқабасы сұр түсті картонмен қапталған. Алғашқы бетіне үш мөр ұрылған. Қолжазба *наسخ* жазуымен, ірі әріптермен анық етіп көшірілген. Кейбір әріптердің ноқаттары жазылмаған. Хатқа түскен мерзімі *һижри* 884/миләди1508 (9/16 ғасыр) делінген.

Бұл нұсқаның басқа нұсқалардан ерекшелігі трактаттың жазылу мақсаты туралы кіріспе сөз берілгендігінде. Көлемі 175×120 мл. Әр беттегі жазу 11 қатарды құрайды. Мұқабасында "مجموعة الرسائل" (Трактаттар жинағы) деп жазылған. Жинаққа төрт автордың еңбегі енген.

Бірінші еңбек *ибн Мискауаһтің* (320-421*һижри* /929-1030 *миләди*) этика жайлы жазылған "الفوز الأصغر" (Кіші жеңіс) еңбегі.

Екінші қолжазба "رسالة الفراسة" (Зеректік туралы трактат) еңбегі. Авторы берілмеген.

Үшінші қолжазба "الملقطات من كلام أفلاطون" (Платонның айтқандарынан үзінді) делінген. Авторы көрсетілмеген.

Төртінші қолжазба Әбу Насыр әл-Фарабидің біз зерттеп отырған "المقالة في السياسة" (Саясат жайлы шығарма).

Әл-Фарабидің «Саясат жайлы шығармасы» басталған парақтың (Торқары, 241 п/А) бас жағында оюлы өрнектермен "بسم الله تمنا بذكره" (Алланың атымен Оны еске алғымыз келеді) деп жазылған.

Трактаттың басында: "المقالة في السياسة لأبي نصر" (Трактаттың басында: "المقالة في السياسة لأبي نصر" (Әбу Насыр әл-Фарабидің (Алланың оған рақымы болсын!) Саясат жайлы

шығармасы) делініп, әрі қарай кітаптың жазылу мақсатын баяндайтын кіріспе сөз жалғасады:

"قصدا في هذا القول ذكر قوانين السياسة يعم نفعها جميع من استعملها من طبقات الناس في متصرفاته مع كل طائفة من أهل طبقتة ومن فوقه ومن دونه على سبيل الإيجاز والاختصار على أنه لا يخلو قولنا هذا من ذكر ما تختص باستعماله طائفة دون طائفة وواجد دون وواجد منهم في وقت دون وقت ومع قوم دون قوم إذ الواجد من الناس لا يمكنه أن يستعمل في كل وقت مع كل أحد كل ضرب من ضروب (Бұл [еңбекті] сөз етудегі мақсатымыз адам таптарының барлығы өзіне қарасты тапқа, ол таптың әрбір тобына, сондай-ақ, өзінен үстін және өзінен төмен тұрған таптарға қарата қолдануды өмірлік ұстанымдарына айналдырған кезде табысқа кенелтетін саясат заңдарына қысқаша тоқталу. Сонымен қатар, бұл сөзімізде әр топтың және әрбір адамның, әр уақытта, әрбір қауымға қатысты жеке-жеке қолданатын саясат түрлері де аталып өтетін болады. Өйткені бір адамның саясаттың барлық түрін барлық адамға, барлық уақытта қолдана беруі мүмкін емес. Сондықтан ол былай деп айту үшін кіріспе беріп отыр) (Торқары, 241 п/Б).

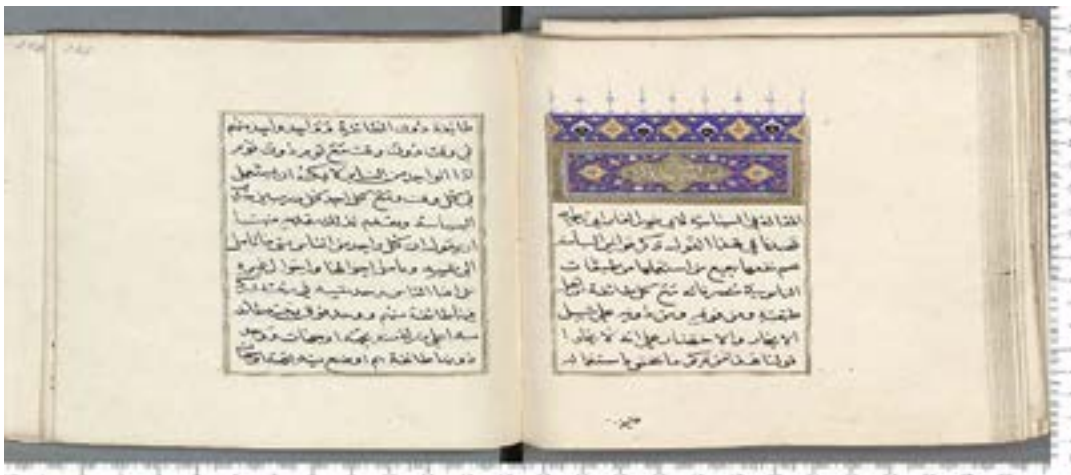
Бұл кіріспе сөз трактаттың өзге нұсқаларында кездеспейді.

Кіріспе аяқталған жерден әрі қарай трактаттың барлық нұсқаларының бәріне ортақ мәтін жалғасады. Ол былай басталады: "كل و احد من الناس متى ما تأمل إلى نفسه وتأمل أحوالها وأحوال غيره من أفتاء الناس وجد نفسه في رتبة يشركه فيها طائفة منهم ووجد فوق رتبته طائفة منهم أعلى منزلة منه بجهة أو بجهات ووجد دونها طائفة

هم أوضع منه بجهة أو جهات" (әрбір адам баласы өз-өзіне үніліп, өзінің және өзгелердің хәліне терең зер салған кезде өзінің белгілі бір адамдар тобымен ортақ дәрежеде екенін, енді бір топтың лауазым жағынан өзінен бір қырынан немесе барлық қырынан жоғары тұратынын, келесі бір топ адамдарының бір немесе бар жағынан өзінен төмен тұратынын көре алады) (Торқары Sarayı, 168 п/А.) делінген. Осы сөйлемдегі "تأمل" (зер салу, үнілу) сөзі трактаттың басқа нұсқаларында "رجع" (көңіл қою, оралу) болып кездеседі.

Қорытындысы бар, қолжазбаның 262-парағынан басталған: "ونحن الآن ذاكرون من أقويل القديمة وأهل الفضل صدر يصير خاتمة لقولنا هذا فإن للحكايات والنوادر والأمثال في مثل هذا الفن غناء عظيما" (Енді осы айтқандарымызға қорытынды ретінде бұрынғылардың және ізгілік иелерінің айтқандарынан келтіреміз. Шынында, осы өнердегі (жанрдағы) хикаяттар, қызықты әңгімелер мен тәмсілдерде зор байлық бар) (Торқары Sarayı, 262 п/А.). Осы сөйлемдегі "صدر" (басы, алғашқы тармағы) сөзі трактаттың басқа нұсқаларында "شطر" болып кездеседі. "صدر" және "شطر" екеуі де синоним сөздер.

Жинақты көшіріп, құрастырушының кім екені айтылмаған. Трактаттың соңы 263-парақта тәмамдалған. Онда: "تطلبوا من الأشياء ما أحبيتموه ولكن تطلبوا من الأشياء ما لا تطلبوا" (өздерің сүйген нәрселерді емес... іздеңдер) (Торқары, 263 п/А) делінген. Сөйлем аяқталмай қалған. Жинақтың соңына бірнеше бос парақтар (жазусыз) тіркелген.

20-сурет – Торқары Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III 3185/4 нұсқасындағы әл-Фараби трактатының алғашқы парағы (241 п/А/Б)

بسم الله تمنا بذكره

المقالة في السياسة لأبي نصر الفارابي رحمه الله

(Алланың атымен Оны еске алғымыз келеді Әбу Насыр әл-Фарабидің
(Алланың оған рақымы болсын) Саясат жайлы шығармасы)

Қорытынды және тұжырымдама

Әбу Насыр әл-Фарабидің *фәлсафа мәданийя* немесе *амалийя* (азаматтық немесе практикалық философия) бағытында жазылған еңбектерінің қатарынан орын алатын «*Рисала фи-с Сиаса*» трактаты ХІХ ғасырдың соңын ала басталған әлемдік фарабитанулық зерттеулердің алғашқы кезеңінде-ақ, ғылыми айналымға еніп үлгергенімен (1901 ж.), әлі күнге дейін автордың өзі белгілеп кеткен атауы нақтыланбай келе жатқан еңбегі.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде трактаттың бірнеше қолжазбалық атауы бар екені анықталды. Олар:

- "كلام أبي نصر الفارابي في وصايا يعم نفعها جميع من" "Клам Аби Наср әл-Фарабидің адам таптарының ішінен қолдандардың барлығын табысқа жеткізетін өсиеттер жайлы сөзі)

- "الموعظة" (Уағыз)

- "رسالة في الأخلاق للفارابي" (Әл-Фарабидің ақлақ жайлы трактаты)

- "المقالة في السياسة" (Саясат жайлы шығарма).

Әл-Фарабидің шығармашылығында ғылымға бірнеше атпен танылып, ғылыми айналымға енген өзге де еңбектері бар.

Ғалымның атақты «*Әс-сиаса әл-маданийя*» (السياسة المدنية) /Азаматтық саясат/ трактаты ғылымға «*Мәбәди әл-маужудат*» (مبادئ الموجودات) /Болмыс бастамалары/ атымен де танымал. Бұдан өзге «*Рисала фи-л мабади*» (رسالة في المبادئ) /Болмыс жайлы трактат/, «*Рисала фи қауам әл-ажсам*» (رسالة في قوام الأجسام) /Дене болмыстары жайлы трактат/ атаулары да ұшырасады (Shams ad-Din, 1990: 36). Ибн Әби Усайбия (1203-1270) «*Уйуну-л анба...*» сында «...оның «*Китаб әс-сиаса әл-маданийя*» (كتاب السياسة المدنية) деген еңбегі бар, ол «*Мәбәди әл-маужудат*» (مبادئ الموجودات) деп те аталады» дейді (Ibn Abi Usaibia, 1957: 233).

Осы қатарға ғалымның «*Тахсил әс-сағада*» (تحصيل السعادة) /Бақытқа жету жайында/ және «*Танбиһ ала сабил әс-сағада*» (تنبيه على سبيل السعادة)

/Бақытқа жол сілтеу/ атты екі трактатын жатқызуға болады. Алғашқысы «*Фадаил ин-сания*» (فضائل الإنسانية) /Адами ізгіліктер/ және «*Нәйл әс-сағадат*» (نيل السعادات) /Бақыттарға қол жеткізу/ деп те айтылады (Shams ad-Din, 1990: 36).

Ал «*Танбиһ ала сабил әс-сағаданың*» «*Танбиһ ала асбаб әс-сағада*» (تنبيه على أسباب السعادة) /Бақыттың себептерінен ояну/, «*Рисала әс-сағада*» (رسالة السعادة) /Бақыт трактаты/ аталатын нұсқалары да кездеседі Shams ad-Din, 1990: 37). Сондай-ақ, ғалымның «*Мин әл-асила ламия уа ажуиба жамиа*» (من الأسئلة اللامعة و الأجوبة الجامعة) /Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптар/ трактаты әл-Қифтидің «*Ихбар әл-уламасында*» «*Әл-фусул әл-мунтазаға мин ал-ахбар*» (الفصول المنتزعة من الأخبار) /Хабарлардан үзінді бөлімдер/ деп беріледі (Al-Qafti, 1903: 118).

Дегенмен, кез-келген автордың өзінің еңбегіне түрлі ат беруі мүмкін емес. Туынды атауы көшірушілер тарапынан өзгеріске ұшырауы немесе көшіріп отырған адамның қолына еңбектің толық нұсқасы түспеуі мүмкін. Болмаса шығарманың автор қолтаңбасымен жазылған мұқабасы жоғалып, не жазулары көрінбей қалуы мүмкін. Аталған жағдайларға байланысты көшіруші немесе зерттеуші шығарманы мазмұнына сай келетін атаумен атап, көшіріп, өндеп, жарыққа шығаруы да ықтимал. Сондықтан еңбектің автор жазған атауын нақтылау өте маңызды. Ескеретін бір жайт, Әбу Насыр әл-Фараби мұраларын зерттеудегі бір қиындық – шығармаларының авторлық қолжазбалары ғалымның ғылыми өмірі өткен араб елдерінің өзінде сақталмағандығы. Трактат атауына қатысты мәселелер алдағы зерттеулерімізде жалғасын таппақ.

Қаржыландыру

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК тарапынан қаржыландырылған ЖТН АР08857715 жобасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Abu Ali Ahmad bin Muhammad Mishauayih. "Zhauidan [zhaudan] khard" (Al-hikmatu-l halyda) [Eternal Wisdom]. (Ed.: Abdu ar-Rahman Badaui). Cairo: Maktabatu-l misrya, 1952. 289–300.
- Abu-l Hasan Al-Qifti. Ihbar Al-ulam bi Akhbar Al-Hukama [History of Scholars]. Cairo: Cairo edition, 1903. 277-280.
- Abu-l Qasyn Al-Qurtuby. "Kitab tabaqayul umam". [Book of nations]. Beyrouth: Imprimerie Catholique. 1912.
- Al-Bayhaqi. Tatimma suan al-Hikma [Supplement to the words of wisdom]. Lahur. 1935. 16-20.
- Ali Akbar Dekhudo (1931) "Lugatname" [Dehkhoda Dictionary]. Tehran: University of Tehran Press (UTP) 65.

Al Farabi. “*Risala Abi Nasr Al-Farabi fi-s Siyasa*” [Treatise on politics by Abu Nasr Al-Farabi]. (Ed.: Cheikho L.). Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth: Imprimerie Catholique. 1901. N 14. 648-653.

Al Farabi. “*Risala Abi Nasr Al-Farabi fi-s Siyasa*” [Treatise on politics by Abu Nasr Al-Farabi]. (Ed.: Cheikho L.). Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth: Imprimerie Catholique. 1901. N 15. 689-700.

Al Usqulany. “*Ad-Durar al-qamina fi agyan al-miya ua samyna*” [Pearls hidden in eight hundred nobles]. Dayr al-Magaryf al-Usmanya. Publisher: Ottoman Encyclopedia – Hyderabad. 1349. 335.

Ahmed Ateş. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Фараби шығармаларының библиографиясы]. Анкара, С. XV, S. 57, 195.

Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (құраст. Хаван А.) Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169.

Гафуров Б. Аль-Фараби в истории культуры. Алматы: Наука, 1975.

Дербісәлі А. “Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. Алматы: Жазушы, 2008. – 210.

Ibn Abi Usaibia. “Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba” [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. 1957. 223-233.

Ibn an-Nadim. “Al-fihrist” [The lists]. Misr, 1348. – 368.

Moritz Steinschneider. “*Al-Farabi (Alpharabus) des arabischen Philosophen Leben und Schriften*” [Al-Farabi (Alpharabus) the Arabic philosopher's life and writings]. S.Petersbourg: Memoirs of the Academy of Sciences. 30. 1869.

Cheikho L. “Nusha hattya arabya qadyma”. Notice sur un ancient manuscript arabe. [Old Arabic hand-written Version] Paris: Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. 1897. pp. 42–125.

Cheikho L. “Makala falsafya qadyma li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara”. Traités Inédits D’anciens philosophes arabes musulmans et chretiens. [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian] Beyrouth: Imprimerie Catholique. 1911. pp. 18–19.

Shams ad-Din, Ahmad. Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]. – Beirut: Scientific Books House, 1990. p.108.

Архив деректері

Айя София қолжазбасы (4855)

Айя София (2818/1)

Айя София (1747)

Айя София (1957)

Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi (286)

Ватикан қолжазбасы (Biblioteca Apostolica Vaticana) (408)

Leiden University Library Лейден 381 (640)

Торқары Сарayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III қолжазбасы (3185/4)

Торқары Сарayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III қолжазбасы (3195/5)

Institute of Arabic Manuscripts қолжазбасы (385)

References

Abu Ali Ahmad bin Muhammad Mishauayih (1952). Al-hikmatu-l halyda [Eternal Wisdom]. (Ed.: Abdu ar-Rahman Badaui). Cairo: Maktabatu-l misrya, 289–300.

Abu-l Hasan Al-Qifti (1923). Ihbar Al-ulam bi Akhbar Al-Hukama [History of Scholars]. Cairo: Cairo edition, 277-280.

Abu-l Qasyn Al-Qurtuby (1912). “Kitab tabaqayul umam”. [Book of nations]. Beyrouth: Imprimerie Catholique.

Ali Akbar Dekhudo (1931) “*Lugatname*” [Dehkhoda Dictionary]. Tehran: University of Tehran Press (UTP) 65.

Al-Bayhaqi (1935). Tatimma suan al-Hikma [Supplement to the words of wisdom]. Lahur. 16-20.

Al Farabi (1901). “*Risala Abi Nasr Al-Farabi fi-s Siyasa*” [Treatise on politics by Abu Nasr Al-Farabi]. (Ed.: Cheikho L.). Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth: Imprimerie Catholique. N 14. 648-653.

Al Farabi (1901). “*Risala Abi Nasr Al-Farabi fi-s Siyasa*” [Treatise on politics by Abu Nasr Al-Farabi]. (Ed.: Cheikho L.). Al-Mashryq. Revue Qatholique Bimensuelle. Beyrouth: Imprimerie Catholique. N 15. 689-700.

Al Farabi (2020). “*Risala fi-s Siyasa*” [Treatise on politics]. (Ed.: Khavan A.). Алматы: Qazaq universytety, – 169.

Al Usqulany (1349). “*Ad-Durar al-qamina fi agyan al-miya ua samyna*” [Pearls hidden in eight hundred nobles]. Dayr al-Magaryf al-Usmanya. Publisher: Ottoman Encyclopedia – Hyderabad. 335.

Ahmed Ateş. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's works]. Анкара, С. XV, S. 57, 1951.

Derbisali Absattar. (2008). “Islamnin zhauharlary men zhadigerliktery”. [Masterpieces and relics of Islam]. Алматы, Zhazushy, 2008.

Ibn Abi Usaibia. “Uyun al-anbia fi tabaqati-l atiba” [Source of news about groups of doctors]. Beirut: Darul fykr [House of thought]. 1957. 223-233.

Ibn an-Nadim (1348). “Al-fihrist” [The lists]. Misr, – 368.

Gafurov B. (1975). Al Farabi v istiry cultury. [al-Farabi in the history of culture]. Алматы: Nauka.- 300.

Moritz Steinschneider (1869). “*Al-Farabi (Alpharabus) des arabischen Philosophen Leben und Schriften*” [Al-Farabi (Alpharabus) the Arabic philosopher's life and writings]. S.Petersbourg: Memoirs of the Academy of Sciences. 30.

Cheikho L. (1897) “Nusha hattya arabya qadyma”. Notice sur un ancient manuscript arabe. [Old Arabic hand-written Version] Paris: Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. pp. 42–125.

Cheikho L. (1911). “Makala falsafya qadyma li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara”. *Traites Inedits D’anciens philosophes arabes musulmans et chretiens. [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian]* Beyrouth: Imprimerie Catholique. pp. 18–19.

Shams ad-Din, Ahmad. (1990). *Al-farabi. Hayatuhu, Asarugu, falsafatuhu. [Abu Nasr al-Farabi. his life, influence and philosophy]*. – Beirut: Scientific Books House, p.108.

Archive Sources

The Ayasofya manuscript (4855)

The Ayasofya manuscript (2818/1)

The Ayasofya manuscript (1747)

The Ayasofya manuscript (1957)

Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi (286)

The Vatican manuscript (Biblioteca Apostolica Vaticana) (408)

Leiden University Library Лейден 381 (640)

The Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III manuscript (3185/4)

The Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III manuscript (3195/5)

The Institute of Arabic Manuscripts manuscript (385)